

Muhammed el-Gazzâlî İle: -Mülâkât ve Mülâhazât-

Zekeriya GÜLER, Prof. Dr.*

10 Mayıs 1993 tarihinde Mısır'ın başkenti Kahire'de bulunan *Mektebetü Dâri's-Sahve* müdürü Muhammed Kemâl Abdünnebî Beyefendi'nin kurduğu irtibat üzerine değerli arkadaşlarım İbrahim Hatiboğlu ve Harun Çetinkaya ile birlikte Muhammed el-Gazzâlî'yi evinde ziyaret ettik. el-Gazzâlî'nin ikâmet ettiği üçüncü kat, oldukça lüks ve görkemli bir apartman dairesi idi. Mercedes marka otomobiline şoförlük yapan görevlinin, ana kapıda ziyaretçilerin geldiklerini telefonla bildirmesinden, aynı zamanda onun sekreteri olarak da çalıştığı anlaşılıyordu. Mütebessim bir çehre ile Gazzâlî bizi kapıda karşıladı. Ayakkabılarımızı çıkardığımızı görünce, "hayır öylece buyurun" diyerek bizi içeri aldı. O güzelim açık renkli halıların, ayakkabılarla çiğnenmesi tabii ki dikkatleri çekecek ve bizi şaşırtacak bir vaziyet arz ediyordu. Yine içeride Batı tarzı ev süsleme geleneklerini andıran biblo vb. süs eşyalarının varlığı da dikkat çeken hususlardandı. İslâm tarih ve medeniyetinde görülmeyen bu ve benzeri görüntülerin Muhammed el-Gazzâlî'nin evinde bu boyutta mevcut olmasının arka planında Mısır'ın maruz kaldığı bir çeşit işgal edilmiş veya sömürgeleştirilmiş hayat tarzının olup olmadığı hepimizi ilgilendirse de, daha ziyade sosyologları ilgilendirmelidir.

Muhammed el-Gazzâlî'nin gösterdiği yakın alâka, tevazu ve vakarı, İslâm ümmetinin karşı karşıya kaldığı problemleri konuşurken yüzündeki hüznün ve öfke, sanki zilletin izzete, külfetin ülfete ve zahmetin rahmete dönüşeceği zamanların müjdesini veriyordu. Zaten mütefekkir ve davetçi kimliği, hâdiseler karşısındaki refleks, duygu ve heyecanı, evrensel çapta onu şöhret yapan ve akranlarından farklı kılan unsurlar sayılmalıdır. Yusuf el-Karadâvî'yi ve Muhammed el-Gazzâlî'yi kastederek "O ikisi büyük davetçidir/هما داعيان الكبيران" şeklinde tespitte bulunan Ezher ulemâsının ve Mısırlı aydınların medâr-ı iftiharları, haklı tespit ve müşahedelerin birer yansıması olmalıdır.

* SÜ İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Başkanı, zguler59@hotmail.com

Sohbet ve konuşmaların teyp kasetine kaydedilmesi, şüphesiz orijinal bir hatıra görülmeli ve büyük bir değer ifade etmelidir. *Muhammed el-Gazzâlî İle – Mülâkat ve Mülâhazât* – başlıklı bu yazı, söz konusu teyp kasetinin çözülerek – üzerine yapılan yorum ve değerlendirmelerle birlikte – satırlara dökülmüş halinden ibarettir. Belki on iki yıl gibi uzun bir zaman diliminden sonra, yaşadığı teknik birtakım dezavantajlar yüzünden olmalı ki kaset, anlaşılamayan kelime veya cümlelerle ma'lûl olduğundan, özetlemek gibi kısmen tasarruf muamelesi görmek zorunda kaldı. Bununla beraber, kasette yer alan sohbet ve konuşmaların neredeyse tamamı, *es-Sünnetü'n-nebeviyye beyne ehli'l-fıkh ve ehli'l-hadîs* adlı eserinde bahse konu edildiğinden mukayese imkanı vermesi, bizim için büyük bir teselli kaynağı oldu. Ayrıca, kasette olmadığı halde görüşme esnasında alınan bazı notların buraya aktarılması uygun görüldü. Her hâlükârda yapılan mülâkatın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Tanışma faslından sonra Muhammed el-Gazzâlî, Kahire'ye gelişin esbâb-ı mûcibesi olan yüksek lisans veya doktora tez konularını merak edip sorarak sohbete başladı. İbrahim Hatiboğlu, yüksek lisans tez konusunun “Hadis Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdâbı” olduğunu, doktora ise “İslâm'da Yenilenme Düşüncesi Açısından Modernistlerin Sünnet Anlayışı” konulu araştırmasını sürdürdüğünü ifade etti. el-Gazzâlî de heyecanla bu çalışmanın bir an önce tamamlanmasını beklediğini söyleyerek mukâbelede bulundu. Zekeriya Güler, “Hadis Bibliyografyası Doğuş ve Gelişimi” ile “Zâhirî Muhaddislerle Hanefî Fakihleri Arasındaki Münâkaşalar ve İhtilaf Sebepleri” adlarıyla hazırladığı yüksek lisans ve doktora çalışmalarını dile getirdi. Harun Çetinkaya ise “Hz. İbrahim ve Nübüvveti” konulu yüksek lisans tezini hazırlamakta olduğunu ifade etti.

Muhammed el-Gazzâlî'nin ulûmu'l-hadîse dair okunan kitapları merak edip sorması üzerine İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'si başta olmak üzere bazı usûl kitaplarının mütâlaa edildiği cevabını alınca, “bunlar güzel kitaplar” diyerek mukabelede bulundu.

Görüşme esnasında Gazzâlî'ye tevcih edilen sualleri zikrettikten sonra, onlara verilen cevapları topluca vermeyi uygun buluyoruz. İbrahim Hatiboğlu, tecdid hareketinde sünnetin yeri ve önemi, sünnetin tarihselliği iddiası ve ona bağlı olarak Hasan Hanefî, Nasr Ebû Zeyd ve Muhammed Arkoun'u sordu. Zekeriya Güler, İbn Hazm ez-Zâhirî-Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî çizgisi, çağdaş selefi hareketin durumu ve *es-Sünnetü'n-nebeviyye*'den bazı nakiller yaparak hadis-fıkh münasebeti üzerine, Harun Çetinkaya ise, sünnetin teşri-deki yeri ve Resûl-i Ekrem'in âhiretteki şefâati hakkında soru yöneltti.

Kendisine tevcih edilen suallere Muhammed el-Gazzâlî ana hatlarıyla şu şekilde cevap verdi:

“Sünnet dinde ikinci esas (er-ruknu’s-sânî) ve teşrîde Kur’an’ı takip eden ilk kaynaktır. Aslında sünnet, Resulullâh’ın te’yîd-i ilâhî ve beyân-ı rabbânî ile Kur’an’dan istinbat ettikleri demektir. Sahih hadis, adâlet ve zabt sahibi bir râvinin, senedin sonuna kadar, yine kendisi gibi bir râviden, şâzlık ve illetten uzak olarak yaptığı rivayet demektir. Mütevâtir hadis kesin bilgi, âhâd haber ise zan ifade eder. İslâm akidesi ile ilgili bir meselenin sadece âhâd habere dayanması ve onun üzerine hüküm bina edilmesi doğru olmaz.

İmam Ebû Hanîfe, fıkıh ve rey mektebinin (medresetü’l-fıkh) en büyük âlimlerindedir. Şahsen ben amelî-fikhî meselelerde Hanefî mezhebine tâbi oluyorum. Ama ben diğer müctehid imamlara da aynı şekilde hürmet ediyorum. İ’tikâdî meselelerde ise selef-i sâlihîn yolundayım.

“Bir kâfire karşı Müslüman öldürülmez (kısas uygulanmaz)” hadisiyle Ebû Hanîfe dışında üç mezhep imamı amel ederler. Ben de Ebû Hanîfe’nin görüşünü dikkate aldım. Zira o bu meselede “Cana can” (el-Mâide 5/45) ve “Aralarında Allah’ın indirdikleri ile hükmet” (el-Mâide 5/48-49) âyetlerini esas alarak “Zimmîyi öldüren bir Müslümana kısas uygulanır” der¹.

İbn Hazm ez-Zâhirî, rivâyet açısından büyük bir hadis âlimidir. Fakat onun dirâyet (fikh) itibariyle zayıf kaldığı görülür. Bundan dolayı da hayli fahiş hataları var. Meselâ o, yemeğine zehir kattıktan sonra bir insana onu yediren ve ölümüne sebep olan kimseye kısas uygulanmayacağını söyler². Bu hususta o, zehirlediği koyunu Resulullâh’a (s.a.v.) hediye eden ve bazı sahâbîlerin ölümüne yol açan Yahudî bir kadının durumunu delil gösterir. Akıl ve dirâyet sahibi bir âlim böyle bir görüşü nasıl ileri sürebilir?

Yine İbn Hazm, “Kadın, eşek ve köpek namazı bozar” hadisinden hareketle, “Önünde köpek, eşek ve kadın olması musallinin namazını bozar” der.³ Hâlbuki Ahmed Muhammed Şâkir’in de ifade ettiği gibi,⁴ “Namazı hiçbir şey bozmadır” hadisi nâsihtir; dolayısıyla yukarıdaki hadisi ve ilgili hükmü geçersiz

¹ 1990 yılında *el-Müslimûn* gazetesi tarafından, aralarında Muhammed el-Gazzâlî’nin de bulunduğu on üç ilim adamının katıldığı bir açık oturum düzenlenir. 11-31 Mayıs 1990’da gazetenin 275, 276 ve 277. sayılarında neşredilen açık oturum, Mehmet Görmez tarafından “Sünnet Üzerine Bir Kitap ve Bir Açık Oturum” başlığı ile tercüme edilmiştir (*İslâmî Araştırmalar*, cilt 5, sayı 2, yıl 1991, s. 100-118). Yine bu meselenin gündeme geldiği açık oturumda, Gazzâlî’nin görüşüne karşı çıkan Ahmedî Ebu’n-Nûr, Ebû Hanîfe’nin, “Bir kâfire karşı Müslüman öldürülmez” hadisini, “Zimmet akdi olmayan bir kâfire karşı Müslüman öldürülmez” hadisi ile tevil ettiğini dile getirir ve Resûl-i Ekrem’in Mekke’nin fethinde kâfire karşı Müslümanı öldürmediğini hatırlatır. Kadîm ulemâdan yapılan nakil ve te’vil karşısında Gazzâlî’nin, konuşmanın akışını değiştirerek başka bir konuya geçtiği görülür. O tarihten tam üç yıl sonra, görüşmemiz sırasında Gazzâlî’nin, daha önce hiç tartışılmamış gibi aynı meseleyi gündeme getirmesi, üzerinde yeniden düşünülmediği izlenimini vermesi bakımından garip karşılanmalıdır.

² Bkz. İbn Hazm, *el-Muhallâ* (thk. Ahmed Muhammed Şâkir), XI, 25 vd.

³ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 8-9.

⁴ İbn Hazm, *a.g.e.*, IV, 15 dn. Krş. Gazzâlî, *es-Sünnetü’n-nebeviyye*, s. 155-156.

kılar. Ahmed Muhammed Şâkir bu meseleyi tafsilâtıyla açıkladıktan sonra haklı olarak “Bu ince bir tahkik ve yeni bir istidlaldir. Benden önce meseleyi bu şekilde tahlil eden bir kimse görmedim” der, haklı olarak. Fakat her şeye rağmen İbn Hazm’ın tespitleri arasında bir çok hakikati görmek mümkündür.

Bir hadis âlimi olmasına rağmen Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, “İnek eti hastalıktır” hadisinin sahih olduğunu söyler. Hâlbuki Kur’ân-ı Kerîm’i düşünen herkes, senedi ne olursa olsun bu hadisin bir kıymet ifade etmediğini anlar. Allah Teâlâ kitabında (el-En’âm 6/142–144 ve el-Hacc 22/36) sığır etini mubah kılarak onun insanlara nimet olarak lütfetti. O halde nasıl hastalık olabilir bu?

Hasan Hanefî ile Nasr Ebû Zeyd⁵ hakkında görüşümü sormuştunuz. Onlar sosyalist (şuyû’î)lerdendir, benim nazarında hımâr-ı kebîr ve kelpdir onlar. Seküler dünya görüşüne sahiptirler ve küfrün önderlerindedir (min eimmeti’l-küfr)⁶ onlar. Muhammed Arkoun da⁷ hayli hataları olan bir adamdır. İhyâ ve tecdid hareketinin çağdaş öncüleri arasında Pakistanlı Şeyh Mevdûdî’nin, benim nazarımda hürmet ve takdire şayan hali vardır.

İslâm dünyası, ictimâî, siyasî ve askerî yönden hezimete uğratılmış, İslâm’ın birçok değeri hakaret ve zillete maruz bırakılmıştır. Şüphesiz bu hezimet,

⁵ Bkz. el-Kâhira (*Mecelletü’l-fıkr ve’l-fenn el-mu’âsir*), sayı 125, Nisan 1993, s. 30 vd.

⁶ Hasan Hanefî ile Nasr Ebû Zeyd hakkında, gerek “Eğer antlaşmalarından sonra yeminlerini bozarlar ve dininize dil uzatırlarsa, o küfür önderleriyle savaşın/mücadele edin!” (et-Tevbe 9/12) âyetinden mülhem söylenmiş bu ifade, gerek “hımâr-ı kebîr ve kelp” gibi benzetmeler, dar çerçevede yapılan bir sohbet ve hasbihal ortamında salâbet-i dîniyyeden kaynaklanan his ve heyecana hamledilmelidir. Hasan Hanefî’nin, *et-Turâs ve’t-tecdîd* adlı eserindeki fikirleri sebebiyle “Ezher Alimler Topluluğu” tarafından kendisine bir reddiye hazırlanır. Bir tekdir risalesi olarak değerlendirilen reddiyenin ciddiyetten uzak, gayr-i ilmi hüviyette olduğu ifade edilir. Bununla beraber 1935 Kahire doğumlu ve Kahire Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü mezunu Hasan Hanefî ile 1943 Tanta doğumlu ve Kahire Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arap Dili Bölümü mezunu Nasr Ebû Zeyd’in –ki Nasr, 1995’de Kahire Yargıtay Mahkemesi tarafından mürted ilan edilir ve eşinden boşandığı kararını alır. Çok geçmeden Nasr, eşiyile birlikte Hollanda’ya kaçar– Allah tasavvuru, Kur’an tefsiri, sekülerizm, hermenötik, tarihsellik gibi bir çok konuda tenkide medar fikirlerinin olduğu görülür (bkz. Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kur’an’a Yaklaşımlar (Hanefî, Ebû Zeyd ve Arkoun Örneği)*, Bakü 2001, s. 22 vd., 107 vd.; a. mlf., *Hasan Hanefî Haseneyn (Çağdaş İslam Düşünürleri içinde)*, editör: Çağfer Karadaş, Bursa 2003), s. 151 vd.; Mehmet Emin Maşalı, *Nasr Hâmid Ebû Zeyd, (Çağdaş İslam Düşünürleri içinde)*, s. 171 vd.

⁷ Cezayir asıllı bir Fransız vatandaşı olan Muhammed Arkoun’un, *el-Almene ve’d-Dîn: el-İslâm, el-Mesîhiyye, el-Garb* adlı eserini yazmaktaki hedefinin, İslâm ve Hıristiyan dünyasının, karşılaşma ve anlaşılabilir noktasının lâiklik olabileceği tezi olduğu belirtilir. Arkoun lâikliği benimsemekle birlikte meselâ Hasan Hanefî’nin lâiklik anlayışını tenkit eder. Hatta o, bir mücadele sonucunda doğması itibariyle Fransa’da varolan lâiklik türünün de katı ve yanlış olduğu kanaatindedir. Ona göre “lâiklik (laïcité)” iyi, ama “lâikçilik (laïcisme)” kötüdür. Arkoun’un çeşitli ithamlarda bulunduğu çağdaş âlimlerden birisi de Muhammed el-Gazzâlî olmuştur (bkz. Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kur’an’a Yaklaşımlar (Hanefî, Ebû Zeyd ve Arkoun Örneği)*, s. 47; a.mlf., *Muhammed Arkoun (Çağdaş İslam Düşünürleri içinde)*, s. 101, 110.

hakaret ve zillet ortamından kurtulabilmenin yegâne yolu sahih din anlayışına sahip olmak ve ona davet etmekle mümkündür.

Bu konuşma üzerine şu mülâhazalarda bulunmak istiyoruz:

Muhammed Gazzâlî'nin "İnek eti hastalıktır" hadisinin senedi ne olursa olsun bir kıymet taşımadığını iddia etmesi, kendisinin de müşteki olduğu dirâyet eksikliğinden (kusûr ve killetü'l-fikh) kaynaklanmalıdır. Çünkü, "İnek eti hastalıktır" hadisine ilişkin el-Halîmî (ö. 403/1012), ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) ve es-Sehâvî (ö. 902/1496) gibi âlimlerin verdikleri bilgilerden⁸ kuraklığın hüküm sürdüğü bir mevsimde, Hicaz bölgesinde cılızlaşan ve bulaşıcı hastalık taşıdığı ihtimal dâhilinde olan inek etlerinin geçici olarak yasaklandığı anlaşılır. ez-Zerkeşî'nin "güzel bir yorum" (te'vîlun hasenun) şeklinde değerlendirdiği bu açıklama ile, olağanüstü ortam ve şartlarda vârid olan ve bir tür karantınayı çağrıştıran söz konusu haberin, iddia edildiği gibi Kur'an'a aykırı olmadığı, aksine koruyucu hekimlik açısından bir değer ifade ettiği açıktır.

Bu rivayetin tahlili de gösteriyor ki, nüzul sebebi Kur'an âyetlerinin anlaşılmasında nasıl yardımcı bir unsur ise, vürud sebebi de hadis metinlerinin anlaşılmasında aynı rolü üstlenir. Ayrıca bu tahlil, müşkil hadislerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında *şerh edebiyatı* başta olmak üzere klasik hadis kaynaklarına başvurunun önemini gösterir mahiyettedir. Söz konusu rivâyetin, el-En'âm 6/142-144 ve el-Hacc 22/36 gibi Kur'an âyetleri yerine, insanın kendini tehlikeye atmaması ile temiz ve sağlıklı beslenmeye dâir âyetlere arz edilmesi gerektiği de ayrı bir husustur.

Muhammed Gazzâlî, İbn Hazm hakkındaki yorum ve değerlendirmelerine nokta koyduğu sırada, hemşehrîsi eş-Şâtıbî'nin (ö. 790/1388) onu tanıtan bir cümlesi tarafımızdan dile getirildi. eş-Şâtıbî⁹, İbn Hazm'ın tenkide tabi tutulduğu söz konusu noktayı şöyle ifade eder: "İbn Hazm ez-Zâhirî hocalardan ilim alarak onlarla olan beraberliği devam ettirmemiş ve onların âdabıyla edeplenmemiştir" (...). Şâtıbî'nin bu tenkidi karşısında Muhammed Gazzâlî'nin, vakarına yaraşır bir şekilde kakhaha ile güldüğü hala gözümüzün önündedir.

Muhammed Gazzâlî tarafından bir kısmı şifâhî olarak anlatılan şu hususlar, *es-Sünnetü'n-nebeviyye beyne ehli'l-fikh ve ehli'l-hadis*¹⁰ adlı kitabını yazmaya sevk eden âmiller hakkında bilgi verir:

"Eski-yeni tarih boyunca zalim ve baskıcı yöneticiler, kendilerine dokunmayan köklü ilmî ihtilaflar karşısında hep sevinmişlerdir. Şek/şüphe abdesti

⁸ Bkz. Zerkeşî, *et-Tezkira fi'l-ehâdîsi'l-müştehirâ*, Beyrut 1986, s. 149; Sehâvî, *el-Makâsîdül-hasene*, Beyrut 1987, s. 335-336; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ*, II, 91-92, 200.

⁹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât fi usûli'ş-şerî'a*, I, 95.

¹⁰ Eserin ilk baskısı 1989'da Kahire'de Dâru'ş-şurûk tarafından gerçekleştirilmiş ve Türkçe'ye de tercüme edilmiştir.

bozar mı, bozmaz mı, âhirette Allah'ı görmek mümkün mü, mümtenî mi; imamın kıraati cemaat için yeterli mi, değil mi? zalim idareceler halkın bu gibi tartışmalara dalıp hiç çıkmamalarını isterler. Ben mezhep taassubundan hoşlanmıyorum. Bunu bir fıkıh (anlayış, dirayet) eksikliği olarak görüyorum. Bazen de kötü bir ahlâk oluyor bu. Fakat bir fıkıh mezhebini taklit etmek, delilleri anlamada çocuksu ictihaddan (الاجتهاد الصياني) daha az zararlıdır. Hanîf dinimizi cahil dostlardan himaye etmeyi umarak yazdığım bu kitapta, İslâm'ın kabuğunu tanıyıp özünü unutan selefilik nâm cereyan uğruna mezhep fikhına savaş açan şeyhler dirâyetten kopuk mücerret rivâyetle yetinenler için ibret dersleri olmalıdır. Her zaman şu hususu vurgularım: Ben İslâm'ın en büyük kâfilesi ile beraberim. Bu kâfile, hulefâ-yi râşidîn, tâbi olunan imamlar ve selef-halef güvenilir âlimlerin takip ve teşvik ettikleri kâfiledir” diyen Gazzâlî, aynı minval üzere düşüncelerini dile getirmeyi sürdürür:

“Benim hedefim, ârız olan her türlü şâibeden sünneti ayıklamak ve İslâm kültür mirasını, haklarında şöyle söylenen insan tiplerinden himaye etmektir: “Onlar, cumartesi günü ilim talebinde bulunurlar, pazar günü onu tedris ederler, pazartesi günü de o ilmin hocaları olarak çalışırlar. Çarşamba günü ise artık büyük müctehid imamlara dil uzatarak ‘biz de ricâl, onlar da ricâl’ derler!”¹¹.

Aynı yerde Gazzâlî şu iki şeye ihtimam gösterilmesi gerektiğini tembih eder:

a) Kur’ân-ı Kerîm’in âyetlerini ziyadesiyle tedebbür,

b) Hadis-i şeriflerle Kur’an’ın yakın ve uzak delaletlerinin arasındaki münasebetleri tevsik. Bu iki şey birlikte olmadan İslâmî bir araştırmanın mükemmel olması mümkün değildir.¹²

Muhammed el-Gazzâlî'nin, *es-Sünnetü'n-nebeviyye* adlı eserine “ilâ ibninâ el-azîz Dr. Zekeriyâ Güler ma‘a tahıyyâtı ve de‘avâtı bi’t-tevfık” dua cümlesini lütfederek imzalamış olması, bizim için büyük bir değer taşır. Eser üzerine yapılan bazı tenkit ve reddiye çalışmaları hakkında kanaatini almak istediğimizde, onları hiçbir zaman ciddiye almadığını ve umursamadığını söyleyerek tepki göstermesi, esasen onun ilmî şahsiyetiyle bağdaşmamalıdır. Kendisine yöneltilen tenkit ve reddiyelerden birisinin Ahmed Fehmî Ebû Sünne’ye ait olduğunu hatırlatınca da, “Ahmed Fehmî Ebû Sünne üstün meziyeti olan büyük bir âlimdir, o benim yakın dostumdur. Hiç şüphesiz ben de masum değilim!” diyerek mukabelede bulundu. Ne var ki, kendisini durdurmak ve

¹¹ *a.g.e.*, s. 6–9, 13–15.

¹² Gazzâlî'nin bu tembihi, Râmeürmüzî'nin (*el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 161) hadis ilminde rivayet-dirayet bütünlüğünün önemine vurgu yapan şu tespitini hatırlatır: “Hadis (rivayet) ile fikh (dirayet, tafakkuh, istinbat melekesi ve usûlü) birlikte oldukları zaman tekemmül eder, birbirlerinden ayrıldıkları zaman ise noksan kalırlar”.

düşündürmek için kemâl-i hürmetle yâd ettiği Ahmed Fehmî Ebû Sünnê gibi otoriteleri araması gerekmemeliydi. Kaldı ki, kitabının Ağustos 1992’de yapılan onuncu baskısına sevinen Gazzâlî gibi beynelmilel şöhreti olan bir şahsiyetin, kendisinin de bîzar olduğu hiçbir pratik değeri olmayan gereksiz konuların tartışılmasına sebep olmamak için hakkında yazılanları gözden geçirerek eserine tashih ve tekmilde bulunması beklenirdi.

Ne olursa olsun, ciddî savrulmaların yaşandığı günümüz dünyası, kadîm Gazzâlî’nin (ö. 505/1111) tecrübe ve dirâyetine, muâsır Gazzâlî’nin (ö. 1416/1996) de davet ve tebliğ heyecanına her zamankinden daha çok muhtaçtır. “Yıldız olmak kolay değil, ışık saçmak için yanmak gerek” anlayışı ile yola çıkan Gazzâlî, İslâm kültür ve medeniyetinin yeniden ihyâsı için duyduğu heyecan ve sorumluluk bilinci ile ümmet-i merhûmenin kendisinden çok istifade ettiği güzîde bir şahsiyet olarak hayır ve rahmetle yâd edilmelidir. Allah’ın rahmeti onun üzerine olsun.